

Тетяна Новаченко,

кандидат педагогічних наук, докторант

кафедри державної політики

та управління державними процесами НАДУ

Вплив архетипу "Мати" на становлення авторитарної особистості

Стаття присвячена визначенню впливу архетипу "Мати" на становлення авторитарної особистості. Відповідно до цього здійснюється аналіз наукових теорій щодо визначення ролі архетипів як первинних природних образів, ідей, переживань, що властиві людині як суб'єкту колективного несвідомого.

Ключові слова: авторитарна особистість, авторитарний тип особистості, архетип "Мати", колективне несвідоме, тоталітарні режими.

The article is devoted to determination of influencing of archetypes "Mother" on becoming of authoritarian personality. In accordance with it the analysis of scientific theories is carried out in relation to determination of role of archetypes as primary natural appearances, ideas, experiencing, that peculiar to the man as to the subject collective irresponsible.

Key words: authoritarian personality, authoritarian type of personality, archetypes "Mother", collective irresponsible, totalitarian modes.

Постановка проблеми. Нинішній поворот від модерного до постмодерного суспільства наповнюється складними, суперечливими й різними за своєю сутністю явищами, що пов'язуються з епохальною заміною європоцентричності на глобальну поліцентричність; соціоцентричності на антропоцентричність. Особливістю нової епохи постмодернізму є проповідування творчого хаосу, динамізму, плюралізму, релятивізму, розуміння цілісності як поєднання частини і цілого,

що розглядаються як рівноправні сутності, когерентності як узгодженості подій і процесів, компліментарності як доповнення одного іншим, що, на перший погляд, виглядають несумісними.

Новітні тенденції суспільного розвитку безпосередньо позначаються сутнісними змінами, що їх зазнає теорія держави і практика державного управління. Дедалі стверджує себе раціональність у суспільстві, упевненими стають гуманістичні мотиви державно-управлінської діяльності. Кардинальні зміни, що їх зазнають у перебігу суспільної трансформації соціальні цінності, норми й ідентичність як базовий конструкт самосвідомості, засвідчують динамічність психічних процесів людини, які істотно впливають на сприйняття та розуміння нею суспільно-політичної реальності й мотивують її поведінку у сфері публічної діяльності, зокрема й у державному управлінні. Отже, на перший план виходить мотивація соціально значущої поведінки керівників владних структур, яка регулюється двома основними сферами її психіки, а саме: свідомим і несвідомим. Визначення ролі впливу колективного несвідомого на становлення та розвиток авторитарної особистості дасть змогу наблизитися до розв'язання гуманістичних проблем державного управління.

Аналіз останніх досліджень і виділення невирішених частин проблеми. З моменту визначення (Б.Спіноза, Г.Лейбніц, Д.Гартли, І.Кант, Г.Гельмгольц, І.Сеченов, Дж.Морено, З.Фрейд, К.Юнг, Е.Фромм, С.Московичи) проблема несвідомого вважається як найбільш складна і таємнича. Феномен колективного несвідомого досліджували Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль, К.Леві-Стросс, К.Юнг, В.Пропп, Е.Тайлор, Дж.Фрезер, М.Еліаде. Дослідженню архетипів у вітчизняному науковому дискурсі приділяють значну увагу Е.Афонін, Т.Вакулова, О.Донченко, Л.Кочубей, О.Крутій, О.Пелін, О.Романенко, Ю.Шайгородський, В.Шедяков та ін. Розуміння процесів соціального життя з урахуванням архетипів дасть можливість сформулювати обґрунтовані прогнози і можливість адекватної оцінки як примітних подій у житті українського суспільства, так і керівництва органів державної влади.

Мета статті. Провести аналіз проблеми впливу колективного несвідомого, зокрема архетипу "Мати" на становлення авторитарної особистості.

Вклад основного матеріалу. За визначенням З.Фрейда, несвідоме - це психічні процеси, що активно проявляються і водночас не доходять до свідомості особистості, яка їх переживає; несвідоме - це основна і найбільш змістовна система психіки людини. Несвідоме регулюється принципом задоволення і включає різні природжені і витіснені елементи, ваблення, імпульси, бажання, мотиви, установки, прагнення, комплекси і характеризуються сексуальністю, асоціальністю тощо. На думку Д.Морено, важливою підставою і механізмом спілкування та взаємодії людей є загальне несвідоме, що виникає під час тривалого контакту між партнерами і сприяє зняттю інтерперсональних рольових конфліктів. Е.Фромм значну роль в організації людської життєдіяльності відводить "соціальному несвідомому". Останнє, на думку вченого, є витісненою сферою, яка властива для більшості членів суспільства і містить те, що суспільство не може дозволити своїм членам усвідомити. К.Юнг зауважував, що несвідоме складається із кількох прошарків: "особистісного несвідомого" як поверхневого його прошарку, що включає переважно емоційно забарвлені уявлення і комплекси та створює інтимне душевне життя особи; "колективного несвідомого" - природженого глибокого прошарку несвідомого - загального центру і ядра психіки, що має не індивідуальну, а загальну природу, яка репрезентує досвід попередніх поколінь людства, включає надособистий універсальний зміст, зразки і виступає як загальна підстава душевного життя людини.

Змістом колективного несвідомого в основному є успадковані загальні зразки, символи і стереотипи психічної діяльності і поведінки; "психоїдного несвідомого" - найбільш фундаментального рівня несвідомого, що є відносно нейтральним до органічного світу, але володіє загальними його властивостями, через що воно не є повністю ні психічним, ні фізіологічним і практично повністю недоступне свідомості [1, с. 76]. Як бачимо, визначення вченими несвідомого не було однозначним, проте вони зійшлися на тому, що безпосередній й

опосередковані дії індивідуального, колективного і соціального несвідомого виявляються у діапазоні від елементарних психічних актів до творчості й активно впливає на життя і поведінку кожної людини. Отже, несвідоме - це сукупність психічних процесів, актів, станів, що зумовлені явищами дійсності, на вплив яких суб'єкт не звітує перед собою.

Як зазначалося вище, К.Юнг відкрив існування колективного несвідомого, або архетипів, проте не надав однозначного пояснення цих феноменів. Так, за К.Юнгом, зміст колективного несвідомого не набувається у прижиттєвому досвіді суб'єкта, а існує у його душі вже при народженні у вигляді архетипів, що успадковуються від предків. Архетипи - первинні природні образи, ідеї, переживання, що властиві людині як суб'єктові колективного несвідомого. При цьому К.Юнг наголошував на їхній "єдинообразності" і "регулярній повторюваності"; "архетипів рівно стільки, скільки є типових життєвих ситуацій... коли зустрічається ситуація, що відповідає тому чи іншому архетипу, то архетип активізується і... добивається свого, усупереч розуму і волі". Важливим є зауваження К.Юнга про можливість усвідомлення особистістю несвідомого, що вчений називає індивідуалізацією, тобто досягаючи цілісності, людина досягає самості, що означає результат процесу індивідуалізації. Проте, за визначенням К.Юнга, самість - це потенційна цілісність, що існує априорі і є універсальним архетипом, крім якого вчений визначив ще й такі: Тінь, Дитя, Старий, Мати, Аніма-Анімус [2, с. 453].

С.Гроф вважає, що універсальні архетипи - це біологічні, психологічні, соціальні або професійні ролі, серед яких він визначає такі: Жінка, Чоловік, Батько, Мати, Дитина, Єврей, представник білої, чорної та жовтої раси. При цьому додаткові психологічні характеристики визначають Добру і Жахливу Мати, Батька-тирана, Мучителя, Утікача тощо. Вчений, погоджуючись з К.Юнгом, вважає, що у самому широкому сенсі архетип можна розуміти як будь-яку статичну конфігурацію або динамічну подію в психіці, що володіє трансіндивідуальним характером і якостями універсальності [3, с. 148-149]. Таким чином, можна пояснити аналогічність різноманітних міфів і символів, що

взагалі надає можливість взаєморозуміння поміж людьми. Різноманітні напрями душевного розвитку мають один загальний стрижень, коріння якого у далекому минулому. Психологічно це означає, що ми маємо загальні інстинкти до утворення уявлень, ідей і моделей поведінки. Усяке свідоме уявлення і дія відбувається із несвідомих прототипів і залишаються пов'язаними з ними.

У зв'язку з вищенаведеним актуальною є теорія компліментарності Н.Бора, оскільки, як зауважував К.Юнг, свідоме і несвідоме є парою протилежностей, що доповнюють одна одну. Колективне несвідоме формує також установки суспільства, держави, окремих людей і соціальних груп, їх готовність діяти і реагувати у визначеному напрямі, що особливо важливо для розуміння більшовизму, нацизму і фашизму, авторитаризму, оскільки тоталітарні режими та огидні явища сучасного світу переконливо доводять те, що колективний несвідомий загальнолюдський негативний досвід може повертатися.

Як відомо, для людства дуже значущим був той час, коли воно змогло зіставити і ототожнити жінку з матір'ю-землею, оскільки сам акт народження дитини прирівнювався до народження плодів землі. У такий спосіб уявлявся певний образ світу, який його пояснював і водночас свідчив про те, що людина ще не змогла відокремитися від нього. Тож безсмертя Матері забезпечується не тільки тією жінкою, яка народила, вигодувала і виховала, але з усіма контактами людини з природою і суспільством. К.Юнг наголошував, що множинність варіантів архетипу "Мати" надає міфологія. Цей архетип часто-густо асоціюються з місцями або речами, що символізують родючість землі та достаток [4, с. 217-218].

Отже, архетип "Мати" необхідно розглядати у його множинних проявах - від рідної Матері до Матері-природи і Матері-богині. Останній дуже укріпив архетип "Мати" і зробив його вічним. Образ жінки-матері настільки великий, що відразу важко виділити якісь його найважливіші риси. Проте любов і турбота, у цілому безумовне прийняття нею свого сина або дочки, запрограмовані у її психіці й психології. Так і дитина, спочатку

прив'язана до матері як до "основи усього суцього", оскільки почувається немічною і потребує покровительства материнської любові. У подальшому житті дитина прив'язується і до батька, але в період повної зрілості вона отримує свободу від особистостей батька й матері як покровительської й спрямовуючої сили, оскільки вона сама для себе стала і батьком, і матір'ю. Далі для людини "матерями" як гарантими захисту і любові стають нація, народ, релігія або політична партія.

На думку Ю.Антоняна, саме архетип "Мати" активно формує тип, що є змістом відносин між владою і суспільством, державою і населенням. Тип таких відносин суспільства вчений називає фемінним, де держава неподільно і деспотично володарює над суспільством і зауважує, що всі терористичні режими ХХ ст., фашизм, нацизм, більшовизм вирощувалися на основі колективістської моралі й психології, опираючись знову ж таки на колективістську мораль і психологію, що пов'язана з архетипом "Мати" [5, с. 258261]. Прикладом вищенаведеного є Італія, Німеччина, Китай, Північна Корея, Російська імперія, що породили терористичні режими, а у СРСР тоталітарне вчення марксизму-ленінізму проіснувало з 1917 по 1991 р.

Як відомо, проблематика "авторитарної особистості" виникла в контексті осмислення феномену масового прийняття ідеології в Німеччині. Так, концепція авторитарної особистості найбільш повне і закінчене втілення отримала у наукових працях представників Франкфуртської школи: Е.Фромма, Т.Адорно, Е.ФренкельБрунsvік, Д.Левінсона та Р.Сенфорда. Так, саме Е.Фромм, зайнявшись проблемою авторитарності ще у 1931 р. у межах свого вчення про соціальні характери, запропонував термін "авторитаризм особистості". У результаті проведеного ним у Німеччині дослідження було виявлено, що німецькі робітники і службовці, які належать до середнього класу, незважаючи на негативне ставлення до націонал-соціалізму, мали у структурі характеру глибоко вкорінену установку, що визначала їх готовність до прийняття авторитарного режиму і навіть потребу в ньому. Пізніше Е.Фромм у праці "Втеча від свободи" визначив авторитарний характер як особливий тип соціального характеру, що становить психологічну базу нацизму

і детально проаналізував його структуру. Авторитарним був названий такий тип характеру, у якому переважають садомазохістські спонукання. Ці спонукання не обов'язково отримують зовнішнє виявлення в патологічних формах поведінки, але, будучи за своєю природою несвідомими мотивами людської самореалізації у світі, визначають життєві орієнтації індивідів, їх ставлення до світу і можуть вилитися у масові патології.

Найбільш важливим елементом у структурі авторитарного характеру є "особливе ставлення до влади" - любов до сили, презирливе ставлення до безсилих людей та організацій. Амбівалентність, що закладена в "ядрі" авторитарного характеру (садомазохізм), виражається в зовнішньо різних, але таких, що виникають з однієї і тієї ж глибинної установки, моделях політичної поведінки, а саме: як у беззаперечному підпорядкуванні сильній деспотичній владі, так і в такій же сильній тенденції чинити опір владі та відкидати будь-який вплив "згори", якщо влада сприймається як слабка. Авторитарному характеру притаманні як "жадоба до влади", так і "прагнення до підпорядкування". В умовах недостатньо сильної влади авторитарний характер знаходить самовираження в анархічному бунтарстві. Така людина постійно бунтує проти будь-якої влади, навіть проти тієї, яка діє в його інтересах і зовсім не застосовує репресивних заходів.

"Мазохістські" тенденції авторитарного характеру виявляються у прагненні до утвердження сильної авторитарної влади. Найбільш сприятливі умови для прояву цієї тенденції створює ситуація соціально-економічної кризи. Зокрема, як вважав Е.Фромм, саме економічна криза стала поштовхом до утвердження нацистського режиму в Німеччині. Падіння рівня життя особливо сильно позначилося на добробуті нижчих прошарків середнього класу, у якому домінувала авторитарна структура характеру, зробило ці прошарки соціальною базою нацизму, що забезпечила йому масову підтримку. В прагненні до утвердження сильної влади, на думку вченого, проявилася спроба цих верств населення психологічно компенсувати свою убогість,

безпорадність і "соціальну неповноцінність" тощо, даючи їй відчуття сили і власної величі [6, с. 134-147].

Як було зазначено вище, для більшості культур єдиною жінкою, до якої слід ставитися з повагою і ставити вище за себе, це мати. Тому богиню і порівнюють з матір'ю, якщо вона карає своїх дітей, то тільки для їх блага. Проте, якщо актуальна потреба дитини у любові матері не задовольняється, або якщо цю роль не бере на себе хтось інший, то скоріше за все для того чи іншого індивіда ймовірна життєва катастрофа. Таку людину зазвичай відрізняє підвищена тривожність, що може доходити до страху смерті. Таке очікування людини того, що вона може бути знищеною у будь-який момент є несвідомим і щоб забезпечити своє право на життя вона може бурно протестувати, застосовуючи навіть смертельне насилля. Останнє можна розцінювати як відповідь на її відкидання матір'ю у дитинстві. Як бачимо, саме від матері залежить найголовніше світовідчуття людини - відчуття себе прийнятим або знехтуваним. Звідси і ставлення до інших людей, до суспільства, його цінностей, норм життя і смерті, а також і поведінки.

Учасники дослідницького проекту "Вивчення забобонів", що проходив у Каліфорнійському університеті, - Т.Адорно, Е.Френкель-Брунвік, Д.Левінсон, Р.Сенфорд, М.Хоркхаймер виявили елементи особистості сучасної людини, що спонукають її до расової та релігійної ворожості й оприлюднили їх у науковому доробку "Авторитарна особистість" [7, с. 75-85]. Так, під час дослідження була продемонстрована стійка кореляція між расовими й етнічними забобонами і певними глибинними рисами особистості, що утворюють, за висловом М.Хоркхаймера, "новий антропологічний тип" людини, який виник у ХХ ст. Це авторитарний тип особистості. На думку авторів дослідження, основними рисами авторитарного типу особистості є: консерватизм - строгість у прихильності до традиційних цінностей середнього класу; авторитарне підпорядкування (мазохістський елемент) - перебільшена, усепоглинаюча емоційна пристрасть і потреба у сильному лідері; некритичне ставлення до влади; підвладність зовнішньому маніпулюванню.

Авторитарна агресія (садистський компонент) - схильність до засудження, відкидання і покарання людей, які не дотримуються традицій; потреба в зовнішньому об'єкті для розрядки і стримування в "ми-група", агресивних імпульсів; антиінтрацепція (термін Г.Мюррея для позначення точки зору на життя, яка є суб'єктивною, внутрішньомотивованою, образною), - протидія суб'єктивності, творчості, придушення фантазії й уяви; боязнь роздумів про людину, боязнь проявів почуттів і страх втрати самоконтролю, знецінення людини, переоцінка значущості об'єктивної фізичної реальності; упередженість і стереотип - віра у зовнішні (містичні та фантастичні) детермінанти індивідуальності долі, ригідність (у психології - утрудненість аж до певної нездатності) змінити окреслену суб'єктом програму діяльності відповідно до невизначеності; схильність до примітивних і спрощених інтерпретацій людського світу; схильність до перенесення відповідальності за свої вчинки на зовнішні невідконтрольні людині інстанції; нездатність до свободи і самовизначення; "комплекс-влади" - особлива схильність до мислення в категоріях "владарювання - підпорядкування", "сили слабкості", "вождя - прихильників"; схильність до ідентифікації з наділенням владою фігурами; орієнтація на конвенціональні атрибути "Его", перебільшення значущості сили і "твердості характеру", деструктивність і цинізм - загальна дифузна ворожість, схильність до "очорнення людської природи" і раціонально-емоційно-нейтрального обґрунтування "природної" ворожості проти "чужинців"; проективність - схильність вірити в те, що світ злий і небезпечний (проекція пригніченої агресивності ззовні).

Звертаючись до обставин, що сприяли реалізації терористичної влади у СРСР часів сталінської епохи, коли ставлення до терористичного устрою визначалося беззавітною одержимістю, майже містичною вірою у можливість побудови ідеального суспільства ціною страждань і, що особистісне порівняно із суспільним - ніщо - може характеризуватися як вічна тяга до соціальної справедливості будь-яким шляхом. Прикладом вищенаведеного є період колективізації та індустріалізації у СРСР, коли терор приймався більшістю населення і бажанням

міцної руки, що проявилось у збереженні ідеї царя або вождя. Певно, тому спочатку був Ленін, потім Сталін, у період Другої світової війни яскравим прикладом такої особистості може бути Жуков. Відповідно до наведеного доречним є висловлювання М.Бердяєва, що "російський народ не хоче бути мужнім творцем, його природа визначається як жіноча, пасивна і покірна у державних справах... Це підтверджується і російською революцією, де народ залишився духовно пасивним і покірним новій революційній тиранії, але у стані злобної одержимості. Чому вільний духом народ начебто не хоче вільного життя?" [8, с. 5-6]. Зауважимо, що оцінку М.Бердяєва можна застосувати і до українського народу як такого, що перебував, подекуди, 74 роки під радянською владою. При цьому недолік мужності проявляється тільки стосовно власних правителів, чого не спостерігається під час захисту Матері-Вітчизни від іноземних загарбників.

Видатний психіатр ХХ ст. Р.Краффт-Ебінг стверджував, що мазохізм часто зустрічається серед росіян і німців (росіянами він називає усі національності, що проживали на території Російської імперії) [9]. Так, у часи сталінського терору страждання людей досягли такого рівня, коли на несвідомому рівні вони почали отримувати патологічну, замішану на болю, мазохістську насолоду. Водночас Сталін і його підручні як садисти отримували задоволення від мук і страждань своїх жертв. Як бачимо, з одного боку - це поведінка, що характеризується пасивністю, конформністю, тобто є фемінною; з другого - Бог, ідол (відомо, що ще з древності усі царі, боги асоціювалися з чоловіками), якому потрібно підкорятися. Доречним з цього приводу є висловлювання Е.Фрейда про те, що до усіх мазохістських страждань прив'язується одна умова, щоб вони походили від людини, яку люблять. Щодо державного тероризму суттєвим є той факт, що причиняти страждання і піддавати покаранням, навіть смертельним може та людина, яка особливо значуща, любима, - це вождь, батько нації. Тому щоб психологічно наблизитися до нього можна перетерпіти біль від його руки, що дасть змогу знизити інтенсивність почуття, що переживається, і таким чином перенести вину на державу. Останньому тоталітарна

держава приділяла велику увагу, турбуючись про те, щоб почуття вини постійно мучило її громадян.

Висновки. Архетип "Мати" належить до числа первообразів, оскільки притаманний людству з його початку. Він передається кожному новому поколінню у вигляді соціального досвіду і несвідомих психологічних установок і схильностей. Архетип "Мати" породжує як тоталітарне суспільство, що підкоряється грубому, цинічному насиллю, возвеличуючи своїх катів, так і авторитарну особистість, яка виступає хоча і грізною, але такою, що піклується про своїх підданих. Зауважимо, що й у нинішній час самостійності України у суспільстві подекуди можна прослідкувати бажання "сильної" руки. Наголосимо, що синдром авторитарності жодною мірою не є винятковою відмінністю певного ідеологічного напрямку, соціальної або професійної групи. Особи авторитарного складу можуть бути знайдені де завгодно, зокрема в державному управлінні, серед профспілкових активістів і активістів підприємств, у громадських організаціях і серед педагогічної бюрократії, і навіть серед вчителів і священників.

Перспективи подальших досліджень. Попередні дослідження показали, що архетипами можуть бути будь-які образи або явища, то доцільно було б у подальших дослідженнях базуватися на їх ієрархізації і типологізації.

Список використаних джерел

1. Новейший философский словарь [сост. А. А Грицанов и др.]. - Минск, 1999. - 865 с.
2. *Юнг К. Г.* Человек и его символы : [пер. с нем.] / К. Г. Юнг, Франц фон М.-Л., Д. Хендерсен. - СПб., 1996. - 454 с.
3. *Гроф С.* Путешествие в поисках себя. Измерение сознания. Новые перспективы в психотерапии в исследовании внутреннего мира / С. Гроф ; [пер. с англ. Н. И. Папуша, М. П. Папуша]. - М., 1994. - 458 с.
4. *Юнг К. Г.* Душа и мир. Шесть архетипов : [пер. с англ.] / К. Г. Юнг. - К. : Порт-Рояль ; М. : Совершенство, 1997. - 384 с.
5. *Антонян Ю. М.* Великая Мать: реальность и архетипы / Ю. М. Антонян. - М. : Унив. кн. ; Логос, 2007. - 280 с.

6. *Фромм Э.* Бегство от свободы / Э. Фромм ; [пер. с англ. А. Лактионова]. - М. : АСТ : АСТ Москва, 2009. - 288 с.
7. Типы и синдромы. Методологический подход (фрагменты из "Авторитарной личности") / Т. Адорно, Е. Френкель-Брунsvик, Д. Левинсон, Р. Сенфорд // Социол. исслед. - 1993. - № 3. - С. 75-85.
8. *Бердяев Н. А.* Судьба России. Опыты по психологии войны и национальности / Н. А. Бердяев. - М., 1990. - 325 с.
9. *Крафт-Ебинг Р.* Половая психопатия / Р. Крафт-Ебинг ; пер. с 13-го доп. изд. д-ров мед. наук Н. А. Вигдорчика и Г. И. Григорьева. - СПб. : Изд. журн. "Практическая медицина", 1909. - Режим доступа : <http://www.medklassika.ru/krafft-ebing>
10. Das Gewissen. Studien aus dem C.G. Jung-Institut. - Zurich, 1958. - 199 s.